

**САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ
ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ
PROBLEMS OF POLITICAL SCIENCE**

FTAMP 11.15.25

DOI: <https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.007>

А. Ж. Тойбаев^{1*} , З. Е. Қабылдинов²

¹Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қ., Қазақстан

²Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қ., Қазақстан

* e-mail: askhat19@list.ru

**ЖЕТІСУДАҒЫ ШЕКАРАЛЫҚ БАСҚАРУ:
ҰЙҒЫРЛАР МЕН ДҮНГЕНДЕРДІ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ (1877-1884)**

Аңдатпа

Мақала 1877-1884 жылдары ұйғырлар мен дүнгендерді Жетісуға қоныстандыруды Ресей империясының шекаралық басқару тәжірибесі аясында зерттейді. Мақсат - 1881 жылғы Петербург шартында Іле өлкесі тұрғындарына берілген бодандық таңдау құқығының халықты тіркеу, жер мен су бөлу, болыс құру және салықтық есепке енгізу тәртібіне қалай ауысқанын анықтау. Деректік негізді Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары, шарттың жарияланған мәтіні, 1897 жылғы санақ материалдары және отандық әрі шетелдік зерттеулер құрайды. Тарихи-институционалдық, проблемалық-хронологиялық және салыстырмалы әдістер қолданылып, әкімшілік есептерге деректанулық сын жасалды. Салыстыру 1877 жылғы дүнген босқындарын шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көштің құқықтық негізі, әкімшілік даярлығы және ресурстарға қолжетімділігі жағынан ерекшеленгенін көрсетті. Шарттан кейін отбасыларды тізімдеу, қоныс орнын таңдау және жаңа елді мекендерді облыстық басқару жүйесіне енгізу алдыңғы орынға шықты. Жер бөлу қазақ қауымдарының маусымдық пайдалану кеңістігін тарылтты, ал көшіп келген отбасылар жер, су және мүлік тапшылығы жағдайында шаруашылық құруға мәжбүр болды. Ғылыми жаңалық шарттық нормадан болыстық және салықтық есепке дейінгі басқару тізбегін тұтас қалпына келтіруден көрінеді. Практикалық маңызы әкімшілік және санақ деректерін сыни салыстыру үлгісін ұсынуында. Зерттеудің үлесі – 1877 жылғы шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көшті өзара сабақтас, бірақ мазмұны бөлек екі режим ретінде ажырату.

Түйін сөздер: шекаралық басқару, көші-қон саясаты, Жетісу, ұйғырлар, дүнгендер, Петербург шарты, жер саясаты.

Тойбаев А. Ж. ^{1*}, Кабульдинов З. Е.²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
г. Алматы, Казахстан

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
г. Алматы, Казахстан

* e-mail: askhat19@list.ru

ПОГРАНИЧНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В ЖЕТЫСУ: ПОЛИТИКА РАССЕЛЕНИЯ УЙГУРОВ И ДУНГАН (1877-1884)

Аннотация

Статья посвящена расселению уйгуров и дунган в Жетысу в 1877-1884 гг. и рассматривает его в контексте пограничного управления Российской империи. Цель исследования - выяснить, как право жителей Илийского края на выбор подданства, закрепленное Петербургским договором 1881 г., было переведено в практику учета населения, распределения земли и воды, образования волостей и налоговой регистрации. Источниковую основу составили документы Центрального государственного архива Республики Казахстан, опубликованный текст договора, материалы переписи 1897 г., а также отечественные и зарубежные исследования. В работе применены историко-институциональный, проблемно-хронологический и сравнительный методы и проведена источниковедческая критика административной статистики. Сопоставление показало, что прием дунганских беженцев в 1877 г. и организованное переселение 1881-1884 гг. различались правовым основанием, степенью подготовки и доступом к ресурсам. После заключения договора на первый план вышли составление списков, выбор участков и включение новых поселений в областную систему управления. Землеустройство сокращало пространство сезонного пользования казахских общин, однако и переселенцы начинали хозяйство при нехватке земли, воды и имущества. Научная новизна состоит в реконструкции единой цепочки от договорной нормы до волостного и налогового учета. Практическая значимость заключается в предложенной схеме критической проверки административных и статистических данных. Вклад исследования состоит в разграничении экстренного приема 1877 г. и организованного переселения 1881-1884 гг. как двух взаимосвязанных, но неодинаковых режимов.

Ключевые слова: пограничное управление, миграционная политика, Жетысу, уйгуры, дунгане, Петербургский договор, земельная политика.

A.Zh. Toibayev^{1*}, Z. Y. Kabuldinov²

¹Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan

²Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Kazakhstan

* e-mail: askhat19@list.ru

BORDER GOVERNANCE IN ZHETYSU: THE RESETTLEMENT POLICY TOWARD UYGHURS AND DUNGANS (1877-1884)

Abstract

This article examines the resettlement of Uyghurs and Dungans in Zhetysu from 1877 to 1884 within the practice of Russian imperial border governance. It asks how the right to choose Russian subjecthood, established for residents of the Ili region by the 1881 Treaty of Saint Petersburg, was translated into population registration, allocation of land and water, creation of volosts, and tax registration. The study draws on records of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the published treaty, the 1897 census, and relevant scholarship. It combines historical-institutional,

problem-chronological, comparative, and source-critical methods. The comparison shows that the emergency reception of Dungan refugees in 1877 and the organized migration of 1881-1884 differed in legal basis, administrative preparation, and access to resources. After the treaty, officials concentrated on household lists, selection of settlement sites, and incorporation of new communities into the regional administration. Land allocation reduced space used seasonally by Kazakh communities, while migrant households also had to rebuild their livelihoods with limited land, water, and property. The study's novelty lies in reconstructing the full administrative chain from treaty norm to volost and tax registration. Its practical significance is a source-critical model for comparing administrative records with later census data. Its contribution is to distinguish the emergency reception of 1877 from the organized migration of 1881-1884 as two connected but institutionally different regimes.

Keywords: border governance, migration policy, Zhetysu; Uyghurs, Dungans, Treaty of Saint Petersburg, land policy.

Кіріспе

Ұйғырлар мен дүнгендердің XIX ғасырдың соңғы ширегінде Жетісуға қоныс аударуы Ресей мен Цин империялары арасындағы Іле дауы барысында жүрді. Өлкедегі саяси дағдарыс, Ресей әскерінің он жылдық билігі және Цин әкімшілігінің қайта оралуы тұрғындарды бодандық пен қоныс орнын қайта таңдауға мәжбүр етті. 1881 жылғы Петербург шарты дауды дипломатиялық жолмен реттеді, бірақ адамдарды тіркеу, шекарадан өткізу, жерге орналастыру және жаңа болыстарға бөлу міндетін Жетісу әкімшілігі атқарды. Осы себепті қоныс аудару тарихы халықаралық келісімнің мазмұнымен қатар, оның жергілікті жерде қалай орындалғанын да қамтиды (Моисеев, 2003; Paine, 1996).

Бұл мақала шекаралық басқаруға аумақты күзетумен бірге адамдардың қозғалысын, құқықтық мәртебесін және ресурсқа қолжетімділігін реттеу әрекеттерін жатқызады. Жетісуда мұндай басқару босқындарды қабылдаудан бастап қоныс учаскесін белгілеуге, болыс құруға және тұрғындарды салық есебіне енгізуге дейінгі шешімдерден көрінді. Империя тұрғындарының құқықтары мен міндеттері бірдей болмағандықтан, шарттағы жалпы норма әр топқа әрқалай әсер етті (Burbank & Cooper, 2010).

Қоныс аударушылар Ресей шекарасынан қауіпсіздік іздеді, ал империялық әкімшілік оларды шекараны нығайту мен өңірді шаруашылық тұрғыдан игеру мүддесімен қабылдады. Жаңа елді мекендерге жер бөлу қазақ қауымдарының маусымдық пайдалану кеңістігін тарылтты. Соған қарамастан ұйғырлар мен дүнгендер де жеткілікті жер, су және материалдық көмек ала қойған жоқ. Қоныстандырудың гуманитарлық мәні мен отарлық салдарын осы тең емес ресурс бөлінісі арқылы бірге талдауға болады (Мийманбаева et al., 2019).

Мақала Петербург шартында бекітілген көшу құқығының Жетісудағы нақты қоныстандыру тәртібіне қалай айналғанын зерттейді. Негізгі мәселе - аймақтық әкімшіліктің халықты тіркеу, жер мен су бөлу, болыс құру және салықтық есеп жүргізу арқылы шарт талаптарын орындауы және бұл шешімдердің мигранттар мен қазақ қауымдарының мүмкіндіктеріне ықпалы. Осы мәселені ашу үшін 1877 жылғы босқындарды шұғыл қабылдау 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көшпен салыстырылады.

Зерттеудің мақсаты - дипломатиялық шешім мен жергілікті орналастыру арасындағы әкімшілік буындарды анықтау. Негізгі хронологиялық шек 1877-1884 жылдарды қамтиды. 1897 жылғы санақ қалыптасқан қоныстану құрылымын кейінгі уақыт кесіндісінде тексеру үшін қолданылады. Мақаланың жаңалығы тіркеу, жер таңдау, орналастыру және болыстық есепті өзара байланысты, бірақ әр жерде біркелкі орындалмаған тетіктер ретінде қарастыруында.

Зерттеу сұрақтары үш деңгейде қойылды. Біріншіден, халықаралық шарттағы бодандық таңдау құқығы облыстық және уездік мекемелердің қандай рәсімдері арқылы орындалды? Екіншіден, 1877 жылғы шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көшу құқықтық негізі, тіркеу тәртібі және ресурс бөлуі жағынан қалай ерекшеленді? Үшіншіден, жер мен суға қатысты шешімдер қоныс аударушылардың, қазақ қауымдарының және империялық

әкімшіліктің мүмкіндіктерін қалай қайта бөлді? Бұл сұрақтар дипломатиялық келісімнің мәтінін оның жергілікті материалдық салдарымен байланыстырады.

Жұмыстың бастапқы тұжырымы бойынша, Петербург шарты қоныс аударуға құқықтық мүмкіндік бергенімен, көштің нақты бағыты мен нәтижесін жергілікті басқару инфрақұрылымы айқындады. Тізім жасау, учаске таңдау, суға қолжетімділікті белгілеу және болыстық есепке енгізу бір мезетте аяқталған шаралар емес, өзара тәуелді әрі жергілікті жағдайға қарай өзгерген шешімдер болды. Осы тетіктерді бір тізбек ретінде талдау босқындарды қорғау мақсатының шекараны бекіту, шаруашылық игеру және салықтық бақылау мүдделерімен қалай ұштасқанын көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу Жетісу мысалымен шектеледі және басқа империялық шекараларға тікелей жалпыланбайды.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Тарихнама төрт мәселе төңірегінде қалыптасты: орыс-қытай дипломатиясы, ұйғыр және дүнген қауымдарының әлеуметтік-экономикалық бейімделуі, Жетісудың этнодемографиялық өзгерістері және империялық басқару институттары. Бұл бағыттар мол дерек береді, алайда шартта бекітілген көшу құқығының тіркеу, жер бөлу және болыс құру рәсімдеріне ауысуын көбіне бөлек қарастырады. Төменде еңбектер осы әкімшілік байланысты түсіндіруге қосқан үлесіне қарай салыстырылады.

В. А. Моисеев Іле мәселесін Ресей-Қытай қатынастарының ұзақ мерзімді тарихына енгізсе, С. Пейн Ливадия мен Петербург келіссөздеріндегі аумақтық бәсекені талдайды (Моисеев, 2003; Paine, 1996). Бұл еңбектер шарттың қандай жағдайда жасалғанын түсіндіреді. Ал жер үлесінің бөлінуі, суға қолжетімділік және қоныстанушылардың алғашқы тұрмысы облыстық құжаттар мен өңірлік зерттеулер арқылы анықталады.

Жаңа зерттеулер 1860-1880-жылдардағы Шыңжаңнан Ресейге өткендердің бәрі бірдей жағдайда көшпегенін нақтылады. 1877 жылғы дүнген босқындарының қозғалысы мен шарттан кейінгі ұйымдасқан көштің бағыты, құрамы және әкімшілік рәсімі бөлек болған (Karpenko, 2025; Rimsky-Korsakoff Dyer, 2021; Vasilyev & Asanova, 2023). Іле өлкесін Ресей басқарған кезеңге арналған еңбектер екі өңір арасындағы байланыстардың 1881 жылға дейін-ақ орныққанын көрсетеді (Noda, 2010; Vasilyev, 2020). Кері бағыттағы кейінгі көштер шекара бекітілген соң да адамдардың қозғалысы тоқтамағанын дәлелдейді (Asanova, 2025; Karataş, 2021). Сауда мен шекара қауымдарына арналған зерттеулерде жергілікті байланыс пен әкімшілік жіктеудің қатар жүргені талданады (Billé & Humphrey, 2021; Kokaisl, 2026; Yanchenko, 2023).

Дж. Миллуордтың Шыңжаң тарихына арналған еңбегі Іле өңірін саяси биліктер, сауда бағыттары және халық қозғалыстары тоғысқан кеңістік ретінде түсінуге негіз береді (Millward, 2021). Қытай мұсылмандарының алыс бағыттағы сапарлары мен әлеуметтік желілерін зерттеу де қозғалыстың мемлекеттік шекарадан кең байланыстарға сүйенгенін көрсетеді (Jeong, 2023). Бұл перспектива қоныс аударуды бұрын байланыссыз екі аумақ арасындағы кенет орын ауыстыру ретінде сипаттаудың жеткіліксіздігін аңғартады. Жетісу мен Іле арасындағы қатынастар шекараның ресми межеленуінен бұрын қалыптасып, одан кейін де сақталды. Сондықтан талдамалық бірлік тек жекелеген этностың көші емес, бұрыннан байланысқан кеңістікті жаңа саяси талаптарға сай ұйымдастыру үдерісі болып табылады.

Іле өлкесінің ұзақ мерзімді саяси-экономикалық тарихы жөніндегі еңбектер Ресей мен Цин билігі арасындағы шекараны оқшау сызықтан гөрі сауда, дипломатия және делдалдық қатынастар өрісі ретінде түсіндіреді (Brophy, 2016; Kim, 2004; Li, 2022; Millward, 1998; Newby, 2005; Noda, 2016). Ресейдің Орталық Азияны жаулап алуы мен Циннің аумақтарды ішкі шепке айналдыру жобасы қауіпсіздік, білім өндіру және халықты жіктеу әрекеттерінің өзара сабақтастығын көрсетеді (Khalid, 2021; Morrison, 2020; Schluessel, 2020). Осы кең аяда Жетісудағы қоныстандыру екі империялық тәртіп түйіскен жерде халықтың құқықтық және кеңістіктік орнын қайта белгілеу үдерісі ретінде көрінеді.

Тарихи-этнографиялық бағытта М. Н. Кабиров пен М. Я. Сушанло еңбектерінің орны ерекше. Олар ұйғыр және дүнген қауымдарының қалыптасуы, шаруашылық тәжірибесі, тұрмысы мен әлеуметтік ұйымдасуы туралы маңызды материал жинақтады. Дүнген

бірегейлігінің кейінгі институционалдық өзгерістерін талдаған зерттеу этностық санаттардың тарихи жағдайда қайта жасалатынын ескертеді (Кабиров, 1951; Kokaisl & Hejzlarová, 2023; Сушанло, 1971). Бұл еңбектер мигранттарды әкімшілік есептің нысаны ғана емес, өндірістік дағдылары мен қауымдық байланыстары бар әлеуметтік топтар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге олардың тұжырымдарын жазылған кезеңнің ғылыми тілі мен түсіндіру үлгілерінен ажыратып оқу қажет.

Өңірлік-демографиялық зерттеулер Жетісудың полиэтносты халқы бірнеше көші-қон ағынының өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасқанын көрсетеді. А. Е. Бектурганов, Н. К. Байгабатова және Г. М. Искакова монографиясы ұйғырлар мен дүнгендердің қоныстануын аймақ халқы құрамындағы ұзақ мерзімді өзгерістермен байланыстырады (Бектурганов et al., 2015). Бұл бағыттың артықшылығы - жекелеген қоныс аудару науқанын жалпы өңірлік контекстке енгізуінде. Алайда демографиялық өсімнің өзі басқарудың нақты механизмін түсіндірмейді. Халық санының өзгеруіне табиғи өсім, кейінгі көшіп келу, ішкі орын ауыстыру және есеп санаттарының ерекшелігі қатар әсер етуі мүмкін. Сондықтан сандық динамика әкімшілік шешімдердің мазмұнымен салыстырылғанда ғана саяси талдау үшін жеткілікті мәнге ие болады.

Жер қатынастарына арналған зерттеулер қоныстандырудың құқықтық және ресурстық негіздерін түсіндіреді. Жетісудағы жер иелену, империялық су инфрақұрылымы, қазақ даласындағы көшпелі шаруашылықтың бұзылуы және империя ішіндегі бақташылық артықшылықтар өлшеу, ирригация мен құқықтық мәртебенің өзара тәуелді болғанын көрсетеді (Bissebayeva et al., 2018; Keating, 2022; Мийманбаева et al., 2019; Sultangalieva et al., 2022; Teĭin, 2024). Осы бағыт жер үлесін пайдаланушы мәртебесі, жер сапасы, суға қолжетімділік және әкімшілік рұқсатпен бірге зерттеуді талап етеді. Қазақ қауымдарының пайдалану кеңістігінің тарылуы мен қоныс аударушылардың жеткіліксіз үлес алуы ресурстарды иерархиялық бөлген бір жүйенің әртүрлі топтарға тигізген салдары ретінде қарастырылады.

Жетісудағы қоныс аудару мекемелері, қазақтардың этногеографиясы және патшалық басқарудың жергілікті кадрлары туралы зерттеулер облыстық аппаратты дербес талдау деңгейі ретінде қарастыру қажеттігін күшейтеді (Abdukadyrov et al., 2024; Baigabatova, 2024; Hallez, 2022; Hofmeister, 2025; Tleubekova, 2021; Uderbaeva, 2023; Yskak & Zhumatay, 2025). Түркістандағы әкімшілік қайта құру мен отарлық экономиканы зерттеген еңбектер аумақтық бөлу, құқықтық санат және салықтық мүдденің өзара тәуелді болғанын көрсетеді (Bazarbaev, 2023; Khalid, 2023; Pasilov, 2023). Кезеңдері әртүрлі бұл жұмыстар Жетісу материалын империялық кеңістікті ұйымдастырудың салыстырмалы контекстіне енгізеді.

Санақ пен этносаралық еңбек бөлінісін зерттейтін еңбектер қоныстанушылардың кейінгі әлеуметтік-экономикалық орнығуын бағалауға мүмкіндік береді. В. П. Зиновьевтің зерттеуі 1897 жылғы санақтың кәсіптік мәліметтерін талдау үшін маңызды болса, Е. Г. Колесник пен әріптестерінің мақаласы Орталық Азиядағы этносаралық қатынастарды кеңірек тарихи контексте қарастырады (Kolesnik et al., 2018; Зиновьев, 2023). Бұл әдебиет бәсекелестік пен ынтымақтастықтың қатар жүргенін ескеруге бағыттайды. Алайда кейінгі санақта байқалған кәсіптік шоғырлануды 1880-жылдардағы саясаттың тікелей әрі жалғыз нәтижесі ретінде көрсетуге болмайды. Олардың арасындағы байланыс уақыт аралығын, деректердің аумақтық ауқымын және басқа ықпалдарды ескере отырып түсіндірілуі тиіс.

Салыстырмалы әдебиет шекара межеленген кезде аумақпен бірге билік қатынастарының да қайта құрылатынын көрсетеді. Цин иеліктерінің ұлттық шепке айналуы, Ресей империясындағы көшпелі артықшылықтар және қазіргі Қытай-Қазақстан шекарасындағы бақылау тәсілдері құқықтық мәртебе мен кеңістіктік тәртіптің байланысын ашады (Li, 2022; Sultangalieva et al., 2022; Zhao, 2024). Жетісу деректерінде бұл байланыс бодандық мәртебесі, жер үлесі және әкімшілік есеп арқылы тексеріледі.

Шекара туралы классикалық және жаңа еңбектер межені халық, инфрақұрылым және ресурсты есепке алу тәжірибесінен бөліп қарастырмайды (Hellman, 2022; Hellman & Smith, 2023; Rippa, 2022; Sahlin, 1991; Scott, 1998; van der Straeten & Obertreis, 2022). Тарихи салыстырулар

шекараның қауіпсіздікпен бірге сауда мен қозғалысты реттеп, белгілі топтарды әкімшілік санаттарға енгізгенін көрсетеді. Осы мақалада «шекаралық басқару» мәртебені тіркеу, қозғалысқа рұқсат беру, учаске бөлу және міндеттеме бекіту әрекеттерін қамтиды.

Көші-қон мемлекетін тарихиландыратын қазіргі еңбектер қозғалысты реттеуді бір орталықтың дайын саясаты емес, әр деңгейдегі мекемелер, еңбек мүддесі және құқықтық санаттар тоғысқан үдеріс ретінде қарастырады (Adamson, 2023; Adamson et al., 2024; Sadiq & Tsourapas, 2024). Бұл ұстаным XIX ғасырдағы бодандықты қазіргі азаматтықпен теңестірмеуге және шешім қабылдаған мекемелерді ажыратуға мүмкіндік береді. Жетісу материалындағы негізгі мәселе - дипломатиялық құқықтың халықты тіркеу, ресурс бөлу және жергілікті басқаруға қосу рәсіміне айналуы.

Қазіргі көші-қон зерттеулері ресми құқық пен оны пайдалану мүмкіндігінің әрдайым сәйкес келе бермейтінін және басқарудың бірнеше деңгейде тоғысатынын айқындайды (Adamson, 2023; Mengiste, 2022). Қытай және посткеңестік шекаралар туралы еңбектер де аумақтық ережелердің жергілікті орындаушылар, ресурс және отбасылық стратегиялар ықпалымен өзгеретінін көрсетеді (Li, 2022; Tagirova, 2023a, 2023b; Zhang & Tsakhirmaa, 2022; Zhao, 2024). Осы айырма Петербург шарты берген құқық пен Жетісудағы нақты орналастыру жағдайын бөлек талдауға негіз болады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу тарихи-институционалдық және сапалық талдау тәсілдеріне сүйенеді. Талдаудың негізгі бірлігі ретінде этностық топ емес, нақты басқару әрекеті алынды: адамның мәртебесін анықтау, халықты тіркеу, қоныс орнын белгілеу, жер-су үлесін бөлу және жаңа елді мекенді болыстық әрі салықтық есепке енгізу. Мұндай таңдау ресми ереже мен оның жергілікті орындалуын салыстыруға жағдай жасайды.

Зерттеу дизайны төрт өзара байланысты деңгейді қамтиды: шарттық норма, әкімшілік тіркеу, кеңістіктік орналастыру және тұрақты басқаруға кіріктіру. Әр деңгей бойынша шешім қабылдаған мекеме, құжатта қолданылған санат, есеп бірлігі, аумақ және күтілетін әкімшілік нәтиже белгіленді. Осы матрица шарттағы жалпы құқықтың нақты учаске, отбасы тізімі және болыс шекарасы түрінде қалай материалданғанын бақылауға мүмкіндік берді. Талдау себептік заңдылықты статистикалық өлшеуді емес, рәсімдердің реті мен өзара тәуелділігін қалпына келтіруді көздейді.

Тарихилық қағидаты бойынша XIX ғасырдағы бодандық қазіргі азаматтықпен, ал Жетісу облысының аумағы бүгінгі Қазақстан шекарасымен теңестірілмеді. Деректердегі «тараншы» атауы сол кезеңнің әкімшілік және тілдік санаты ретінде сақталды; «ұйғырлар» қазіргі жинақтаушы атау ретінде қолданылды. Дүнген қауымдарының шыққан жері мен көшу тәжірибесіндегі айырмашылықтар да ескерілді.

Деректер корпусын іріктеу тақырыптық және хронологиялық өлшемге сүйенді. Негізгі корпусқа 1877-1884 жылдары босқындарды қабылдау, бодандық таңдау, жер барлау, учаске бөлу, болыс құру және алғашқы шаруашылық көмек жөнінде мәлімет беретін құжаттар енгізілді. 1897 жылғы санақ тек кейінгі құрылымды тексеретін бақылау кесіндісі ретінде алынды. Кейінгі кезеңге қатысты еңбектер бастапқы оқиғаларды дәлелдеу үшін емес, институттардың ұзақ мерзімді жалғасын және ұғымдардың өзгеруін түсіндіретін контекст ретінде пайдаланылды.

Деректік негізге Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қоныстандыру, жер таңдау және болыстық ұйымдастыру жөніндегі құжаттары, 1881 жылғы Петербург шартының жарияланған мәтіні, 1897 жылғы санақ және тақырыпқа қатысты зерттеулер кірді. Архив материалдары облыстық шешімдерді, шарт көшудің құқықтық шегін, ал санақ кейін қалыптасқан қоныстану құрылымын сипаттау үшін пайдаланылды.

Архивтік істерден алынған мәліметтер шарттың жарияланған мәтінімен және санақ кестелерімен ұштаған тексеру арқылы салыстырылды. Бір оқиға бірнеше құжатта кездескенде дата, мекеме, адресат, отбасы немесе адам саны және географиялық қамтуы қатар тексерілді. Ғылыми әдебиет архивтік санды алмастыратын дерек емес, құжаттың жасалу жағдайын,

әкімшілік терминді және салыстырмалы контексті түсіндіретін екінші деңгейлі корпус ретінде қолданылды. Осы тәртіп бір есептегі санды басқа мерзім мен аумаққа механикалық көшіру қаупін азайтты.

Проблемалық-хронологиялық әдіс 1877 жылғы босқындарды қабылдауды, шарттан кейінгі ұйымдасқан көшті және 1884 жылға дейінгі алғашқы орналастыруды ажыратты. Тарихи-салыстырмалы талдауда қозғалыстың себебі, құқықтық негізі, жер таңдау тәртібі және бастапқы ресурс жағдайы салыстырылды. 1897 жылғы санақ негізгі кезеңнің жалғасы ретінде емес, кейінгі қоныстану құрылымын тексеретін бөлек уақыт кесіндісі ретінде қаралды.

Салыстыру үшін екі кезеңге ортақ индикаторлар жасалды: қозғалыстың тікелей себебі; құқықтық негіз; бастамашы және үйлестіруші тарап; тізімдеу тәсілі; жер мен су таңдау тәртібі; көрсетілген көмек; әкімшілік бірлікке енгізу; деректегі белгісіздік. Әр мәлімет осы индикаторлардың біріне кодталып, 1877 және 1881-1884 жылдар бойынша жеке жинақталды. Нәтижесінде айырмашылықтар этностық қасиетке емес, қабылдау сәтіндегі құқықтық және институционалдық жағдайға қатысты салыстырылды.

Деректанулық сын барысында әр құжаттың авторы, адресаты, жасалу мақсаты мен қолданған жіктеу тілі есепке алынды. Шенеуніктердің жерді «тиімді» немесе «тиімсіз» пайдалану жөніндегі пайымы ресурсты қайта бөлуді негіздеген әкімшілік ұстаным ретінде оқылды. Сандық мәліметтер есеп бірлігі мен аумақтық қамтуы анықталған жағдайда ғана салыстырылды. Материалдар құқықтық мәртебе, тіркеу, жер мен су, болыстық ұйым, салық пен көмек, қауіпсіздік және қауым бастамасы бойынша топтастырылды. Әкімшілік деректер отбасылық шешімдер мен қазақ қауымдарының күнделікті тәжірибесін толық бермейтіндіктен, қорытындылар басқару рәсімдерінің ауқымымен шектеледі.

Сандық көрсеткіштерді тексергенде адам, отбасы, қауым, елді мекен және тілдік санат бір-біріне ауыстырылмады. Аралық берілген жағдайда оның төменгі және жоғарғы шегі сақталды; нақты мерзімі белгісіз есеп жиынтық көрсеткішке айналдырылмады. 1897 жылғы санақтағы ана тілі санаты этностық сәйкестікпен автоматты түрде теңестірілмеді, ал тарихи Жетісу облысының шекарасы қазіргі Қазақстан аумағынан өзгеше екені ескерілді. Мұндай шектеу сандық дәлдік әсерін жасанды түрде күшейтпеуге бағытталды.

Бір атау әр құжатта бөлек есептік мақсатқа қызмет етуі мүмкін. Осыған байланысты санаттардың мағынасы қолданылған уақыты, мекемесі және кесте құрылымы бойынша тексерілді. Қайшы мәліметтер алынып тасталмай, олардың жасалу жағдайы мен қамтыған тобы салыстырылды.

Зерттеу рәсімінің қайталанымдылығы үшін мақалада пайдаланылған архив қоры, тізімдеме, іс және парақ нөмірлері әр тұжырымға жақын көрсетілді; жарияланған шарт пен санаққа бет деңгейінде сілтеме берілді. Талдау кестелері бастапқы деректің көшірмесі емес, кодталған белгілердің авторлық синтезі ретінде рәсімделді. Зерттеудің негізгі шектеуі - әкімшілік дауыстың басымдығы: отбасылардың шешімі мен қазақ қауымдарының күнделікті тәжірибесі жанама көрінеді. Сондықтан қорытындылар барлық қатысушының толық әлеуметтік тарихына емес, басқару тетіктерінің құжатталған бөлігіне қатысты жасалды.

Дәлелдің ауқымы үш деңгейде белгіленді: бір құжатпен расталған мәлімет жергілікті эпизод ретінде, бірнеше тәуелсіз құжатта қайталанғаны тұрақты рәсім ретінде, ал шарт пен кейінгі санақ арасындағы байланыс интерпретациялық сабақтастық ретінде берілді. Бұл жіктеу жекелеген істі бүкіл облысқа негізсіз жалпыламауға және факт пен түсіндірудің шекарасын айқын ұстауға көмектесті.

Талдаудың сенімділігін арттыру үшін кодтау мен салыстыру нәтижелері екі кезеңдік тексеруден өтті. Алдымен әрбір деректік үзіндіге құжаттың күні, жасаушы мекемесі, адресаты, географиялық ауқымы, есеп бірлігі және қарастырылған басқару әрекеті көрсетілген қысқаша сипаттама берілді. Кейін бір санатқа енгізілген үзінділер өзара салыстырылып, атаулардың бір мағынада қолданылғаны және хронологиялық реттің сақталғаны тексерілді. Құжаттар арасында айырмашылық болған жағдайда кейінгі мәлімет автоматты түрде басым деп танылмай, әр нұсқаның пайда болу мақсаты мен есеп жүргізу жағдайы талданды. Интерпретацияны бақылау

үшін деректе тікелей айтылған факт, әкімшілік шешімнен туындайтын салдар және авторлық түсіндіру жеке деңгейлерге бөлінді. Осы рәсім шарт мәтінінен, облыстық хат алмасудан және санақ кестелерінен алынған мәліметтерді бір дәлел тізбегіне біріктіргенде олардың дербес сипатын сақтауға мүмкіндік берді. Нәтижелер кестелерге жинақталғанымен, кестедегі әр қорытынды мәтінде көрсетілген архивтік немесе жарияланған дерекпен тексерілді.

Зерттеу нәтижелері

Босқындарды қабылдаудан қоныстандыру саясатына: 1877 және 1881-1884 жылдардағы екі әкімшілік режим. Деректер екі әкімшілік режимді ажыратады. 1877 жылы дүнгендер тікелей әскери қауіптен қашып, Жетісу шекарасынан өтті; билік оларды шұғыл қабылдап, күнкөрісін қамтамасыз етуге тиіс болды. 1881 жылғы Петербург шартынан кейін бодандықты таңдаған Іле тұрғындарының көші алдын ала тізімдеу, жер барлау және қоныс орнын бекіту арқылы ұйымдастырылды. Екі кезеңде де қауіпсіздік іздеу маңызды болғанымен, құқықтық негіз, әкімшілік даярлық және ресурсқа қолжетімділік бірдей болған жоқ.

Бұл айырмашылық Іле өлкесіндегі саяси өзгерістерден туындады. 1860-жылдардағы көтерілістер мен қақтығыстар қауіпсіздікті бұзды, ал 1871 жылдан кейінгі Ресей билігі Іле мен Жетісуды бір әкімшілік-шаруашылық кеңістікке жақындатты. Цин билігінің қайта оралуынан қауіптенген тұрғындардың бір бөлігі үшін бодандықты өзгерту қорғану тәсіліне айналды; әкімшілік үшін бұл халықты шекаралық аумаққа орналастыру міндетін туғызды (Millward, 2021; Моисеев, 2003; Paine, 1996).

1871-1881 жылдардағы сауда жолдары, ресми байланыс және адамдар қозғалысы кейінгі көшке практикалық алғышарт жасады. Тұрғындар Жетісудағы нарық, жол және билік тәртібі туралы белгілі бір түсінікке ие болды; сондықтан 1881 жылғы таңдау мүлде бейтаныс аумаққа көшу емес еді (Asanova, 2020; Noda, 2010; Vasilyev, 2020).

1877 жылғы желтоқсанда өткен алғашқы ірі дүнген тобы архивтік есепте төрт мыңға жуық адам деп көрсетіледі. Азық-түлік, баспана, күш-көлік және жер қажеттілігі жедел шешім талап етті. Көрсеткіш белгілі бір есеп сәтіне қатысты болғандықтан, оны кейінгі қоныстанудың жиынтық саны деп қабылдауға болмайды; алғашқы топ пен өзге бағытпен келгендерді кейінгі тізімдер әрдайым анық бөлмейді (Rimsky-Korsakoff Dyer, 2021; Vasilyev & Asanova, 2023; ҚР ОМА, б. ж.-а, И-427-қ., 1-т., 10-іс, 65-п.; И-21-қ., 1-т., 700-іс, 55-58-пп.).

1881-1884 жылдары мемлекет келгендерді қабылдаушы ғана емес, қозғалыстың бағыты мен орналасу кеңістігін реттеуші болды. Шарт, алдын ала тізім және жер барлау көштің бір бөлігін жоспарлауға мүмкіндік берді. Бірақ отбасылар мүлікті тасымалдау, жол қаражатын табу, бұрынғы шаруашылықтан ажырау және жаңа ортада орнығу шығынын өздері көтерді; құқықтық кепіл көшті қауіпсіз әрі бір мезгілде аяқталған науқанға айналдырған жоқ.

1-кесте этностық қасиеттерді емес, екі кезеңдегі қабылдау мен орналастыру тәртібін салыстырады.

1-кесте.

1877 жылғы босқындық қозғалыс пен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан қоныс аударудың басқару сипаттары

Өлшем	1877 жылғы қозғалыс	1881-1884 жылдардағы қозғалыс
Тікелей жағдай	Әскери қауіптен құтылу	Іле өлкесін қайтару және бодандықты таңдау
Құқықтық негіз	Петербург шартына дейінгі қабылдау тәжірибесі	1881 жылғы Петербург шарты
Ұйымдастыру	Жедел қабылдау қажеттігі басым	Тізімдеу, жер барлау және орналастыруды келісу

Өлшем	1877 жылғы қозғалыс	1881-1884 жылдардағы қозғалыс
Негізгі әкімшілік міндет	Қауіпсіздік, уақытша көмек, алғашқы орналастыру	Жер мен су бөлу, болыс құру, есепке алу
Мигранттардың әрекеті	Қауіптен шығу және тіршілік ресурстарын іздеу	Бодандық таңдау, өкілдер жіберу, қоныс орнын іздеу

Ескерту. Автордың архивтік материалдар мен аталған зерттеулер негізіндегі жинақтауы.

Петербург шарты және бодандықты таңдаудың әкімшілік рәсімделуі. 1879 жылғы Ливадия келісімі Іле мәселесін шеше алмағаннан кейін 1881 жылғы Петербург шарты жасалды. Оның 2-бабы бұрынғы оқиғаларға қатысқан тұрғындардың жеке басы мен мүлкін қорғауды, 3-бабы Қытай бодандығында қалу немесе Ресей аумағына көшіп, Ресей бодандығын қабылдау таңдауын, 7-бабы Ресейде қалатын батыс Іле жолағын белгіледі. Шарт көшуге құқық берді, бірақ тең жер үлесі мен жеткілікті суға кепілдік жасамады. 12/24 ақпан даталары юлиан және григориан күнтізбелеріндегі бір күнді білдіреді (Paine, 1996; Сборник действующих трактатов, 1902, 264-281-66.).

Шартқа қол қою, оны бекіту, Ілені Цин билігіне қайтару және Ресей әскерін әкету бір мезетте аяқталған жоқ. Тізім жасау мен жер барлау осы ауысумен қатар жүрді. Белгіленген мерзім ішінде отбасылар мүлікті сату не алып кету, жол қаражатын табу және туыстармен бірге көшу мәселесін шешті; сондықтан жеке таңдау іс жүзінде отбасылық және қауымдық шешімге айналды (Noda, 2010; Paine, 1996).

Жергілікті әкімшілік шарттық құқықты есептік рәсімге айналдырды: қызметкерлер кетуге ниет білдірген отбасыларды тізімдеп, көшті үйлестірді, учаскелерді белгіледі және болыс құрамын жоспарлады. Осылайша құқықтық таңдау отбасы саны, жер сұранысы және әкімшілік бағыныс түрінде өлшенді.

Жаппай көшке дейін қауым атынан жіберілген «ходоктар» су көздерін, егістік жерді және учаскенің сыйымдылығын бағалады. Бұл қоныстанушылардың ақпарат жинап, қолайлы мекен іздеуге қатысқанын көрсетеді, бірақ соңғы рұқсат пен жер үлесін облыстық билік бекітті (ҚР ОМА, б. ж.-б, II-21-қ., 1-т., 694-іс, 69-69 айн. пп.).

Көштің негізгі бөлігі 1881-1883 жылдары жүріп, жекелеген топтар 1884 жылы да келді. Бір есепте 9572 тараншы отбасы құрамындағы 45 373 адам және 1147 дүнген отбасы құрамындағы 4682 адам тіркелген. Тізімге алынғандар, шекарадан өткендер және тұрақты орналасқандар толық сәйкес келмеуі мүмкін, сондықтан бұл сан 1877 жылғы алғашқы топпен механикалық қосылмайды (ҚР ОМА, б. ж.-а, II-427-қ., 1-т., 10-іс, 65-пп.; II-21-қ., 1-т., 700-іс, 55-58-пп.).

Құжаттардағы «тараншы» - қоныстандыру мен есепке қызмет еткен тарихи санат; талдамалық мәтінде қазіргі жинақтаушы «ұйғыр» атауы қолданылады.

Жер мен суды бөлу: шекаралық кеңістікті қайта ұйымдастыру. Қоныстандырудың жергілікті салдары жер мен су бөлу барысында көрінді. Әкімшілік өзен аңғары, арық және тұрақты егіншілік мүмкіндігін басшылыққа алды, бірақ бұл кеңістік бос болған жоқ: қазақ қауымдары оны көш жолы, қыстау, шабындық, суат және егістік ретінде маусымдық пайдаланды. Учаскені жаңа қонысқа тұрақты бекіту техникалық межелеу ғана емес, бұрынғы және жаңа пайдаланушылардың ресурсқа қолжетімділігін өзгерткен шешім болды.

1881 жылғы 2 тамыздағы жазба Шонжы маңына 1500-2500 отбасы орналастыруға болады деп бағалады. Кең аралық учаске «сыйымдылығының» табиғи жағдайға ғана емес, бұрынғы пайдаланушылар мүддесінің қалай есептелетініне де тәуелді болғанын көрсетеді (ҚР ОМА, б. ж.-б, II-21-қ., 1-т., 694-іс, 69-69 айн. пп.).

1867-1868 жылдардағы реформалардан кейін көшпелі қауымдар пайдаланған аумақты мемлекеттік меншік деп қарастыру әкімшіліктің оны басқа пайдаланушыларға бекіту өкілеттігін күшейтті. Әскери губернатор А. Я. Фриденің елу мыңға жуық құлжалықты орналастыру қазақтардың көш кеңістігін тарылтатынын мойындауы салдардың алдын ала белгілі болғанын

аңғартады (Мийманбаева et al., 2019, 779-781-бб.; ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-қ., 1-т., 37392-іс, 57 айн.-58-пп.).

Құжаттардағы «бос» немесе «жеткіліксіз пайдаланылған» жер ұғымы тұрақты жыртылған алқапты негізгі өлшем етіп, маусымдық жайылым мен көш жолының маңызын төмендетті. Әдебиетте ұйғырларға бастапқыда әр ер адамға 10 десятина қарастырылып, нақты үлес көбіне 5-7 десятинамен, дүнгендерге 5 десятинамен шектелгені айтылады; орыс шаруа қоныстанушылары үшін 20-25 десятина нормасы көрсетіледі. Бұл сандар жер сапасы, су кезегі және бастапқы шығын ескерілгенде ғана салыстырылады (Bissembayeva et al., 2018; Кабиров, 1951, 68-74-бб.; Keating, 2022; Мийманбаева et al., 2019, 779-781-бб.).

Болыстық ұйым, есеп және шаруашылықты орнықтыру. Жер бөлінгеннен кейін елді мекендер уездік басқаруға және тұрақты есепке енгізілді. Архив құжаты Жаркент-Тараншы, Кетпен, Ақсу-Шарын, Малыбай, Қарам және Қарасу атты алты болысты, 54 қауым мен 99 елді мекенді атайды. Халық құрамы әлі нақтыланбаған кезде болыс басқарушыларын облыстық билік тағайындады; болыс қауымдық ұйымдасудың тірегі әрі әкімшілік бақылау құралы болды (ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-қ., 1-т., 37392-іс, 40-41-пп.).

Жаркент жаңа жүйенің әкімшілік және сауда орталығына айналды. Қала 1882 жылғы жоспармен салынып, сол жылдың соңында 538 үй тіркелді. Кварталдар, базар және қоғамдық ғимараттар есеп пен шекаралық сауданы бақылауға бейімделді, бірақ отбасылардың бір бөлігі егістік маңындағы уақытша баспанада тұрды; жоспарланған орталық пен күнделікті орнығу қарқыны сәйкес келе бермеді (ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-қ., 1-т., 3739-іс, 20-20 айн. пп.).

Ікшам орналасу әкімшілік есепті жеңілдетіп, қауымдық өзара көмекті сақтауға жағдай жасады. Арық қазу, су кезегін бөлу және егістікті игеру бірнеше отбасының бірлескен еңбегін талап етті. Қоныс орны, болыс шекарасы мен ресми өкілдікті билік бекіткенімен, шаруашылықтың күнделікті орнығуы қоныстанушылардың ұйымдасуына сүйенді.

Алғашқы шаруашылықтар мал-мүлік, тұқым, құрал және құрылыс материалы тапшы жағдайда құрылды. 1882-1884 жылдары қазыналық бақтардан көшет пен қаламше таратылды, алайда негізгі еңбек пен шығын отбасылар мен қауымдардың мойнында қалды. Іледен әкелінген суармалы егіншілік дағдылары жергілікті су мен нарық жағдайына бейімделді: ұйғырлар астық пен бақша дақылдарын, дүнгендер көкөніс, күріш және ұсақ қолөнерді дамытты. Бұл мамандану өзгермейтін этностық белгі емес, ресурс пен мүмкіндікке байланысты үрдіс болды (Кабиров, 1951; ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-қ., 1-т., 3739-іс, 35 айн.-36-пп.; ҚР ОМА, б. ж.-д, И-64-қ., 1-т., 4861-іс, 22-п.; Сушанло, 1971).

Басқару тетіктерінің байланысы және қоныстанудың кейінгі көрінісі. Қоныстандыру бірізді күнтізбемен жүрген жоқ: шарт құқық берді, облыстық аппарат тізім жасап қоныс орнын бекітті, жер мен су үлесі шаруашылық шекараны белгіледі, ал болыстық ұйым елді мекендерді уездік және салықтық есепке енгізді. Жер барлау, көш, уақытша тұру және ресми тіркеу кейде қатар жүрді. 2-кесте осы тетіктердің басқаруға түскен қатынас пен байқалған салдарын жинақтайды.

2-кесте.

1877-1884 жылдардағы қоныстандыру саясатының негізгі басқару тетіктері

Тетік	Нақты әрекет	Басқаруға түскен қатынас	Көрінген салдар
Құқықтық таңдау	Бодандық пен көшу мүмкіндігін бекіту	Тұрғын мен мемлекет	Қоныс аударудың шарттық негізі
Есепке алу	Отбасыларды тізімдеу, санаттау	Халық пен әкімшілік	Орналастыруға қажетті сандық мәлімет

Тетік	Нақты әрекет	Басқаруға түскен қатынас	Көрінген салдар
Аумақтық бөлу	Учаске мен суға қолжетімділікті белгілеу	Жергілікті және жаңа пайдаланушылар	Көш кеңістігінің тарылуы, жаңа егістік аумақтар
Әкімшілік кіріктіру	Болыстар құру, басқарушылар тағайындау	Қауым мен уездік аппарат	Тұрақты басқару және өкілдік тәртібі
Шаруашылықты орнықтыру	Шектеулі көмек, қауымдық еңбек	Отбасы, қауым және билік	Өзін қамтамасыз етуге көшу, міндеттемелердің орнығуы

Ескерту. Автордың архивтік материалдар мен аталған зерттеулер негізіндегі жинақтауы.

Қауым өкілдерінің жер іздеуі, арық салуы және шаруашылық құруы қоныс аударушылардың бастамасын танытады, бірақ қоныс орны мен ресурс бөлінісіне билік шешуші ықпал етті. Қазақ қауымдары да осы жер саясатының шегінде әрекет етті; олардың мүддесі әкімшілік құжатта толық көрінбегенімен, орналастыру қатынастарының ажырамас бөлігі болды.

1897 жылғы санақтың XIII кестесінде бүкіл Жетісу облысы бойынша «тараншы» ана тілі санатында 55 999, «қытай тілі» санатында 14 130 адам тіркелген (Тройницкий, 1905, 53-б.). Екінші көрсеткішті қосымша тексерусіз дүнгендердің этностық саны деуге болмайды, өйткені санақ ана тілін өлшеді. Тарихи облыс құрамына қазіргі Қырғызстандағы Пішпек пен Пржевальск уездері де кіргендіктен, санақ дерегі бүгінгі Қазақстан шекарасына тікелей көшірілмейді (Зиновьев, 2023).

1880-жылдардағы есеп пен 1897 жылғы санақ айырмасына табиғи өсім, кейінгі көші-қон, облыс ішіндегі орын ауыстыру және есеп тәсілі әсер етті; оларды жай шегеру демографиялық өсімді дәл бермейді. Соған қарамастан санақ уақытша қабылданған топтардың кейін тұрақты елді мекендер мен әкімшілік бірліктер құрғанын көрсетеді. Шекаралық басқару адамдарды өткізумен аяқталмай, олардың қоныс орнын, ресурсын және билікпен қатынасын белгіледі.

Талқылау

Қоныстандыру және шекаралық басқару. Петербург шарты көшуге құқықтық негіз берді, ал қоныстанудың нақты жағдайын облыстық билік, жер мен судың қолжетімділігі және отбасылардың мүмкіндігі айқындады. Осы айырма дипломатиялық келісім мен оның жергілікті орындалуын байланыстырады. Жетісу мысалында шекаралық басқару шарт нормасынан, әкімшілік есептен және күнделікті шаруашылық шешімдерден құралды.

Пейн Іле дауының империяаралық келіссөзін талдайды, ал Нода Ресей билігі тұсында Іле мен Жетісу арасында қалыптасқан әкімшілік және шаруашылық байланыстарға назар аударады (Noda, 2010; Paine, 1996). Васильев пен Асанова 1881 жылға дейінгі Шыңжаңнан Ресейге қозғалысты сипаттайды (Vasilyev & Asanova, 2023). Мақала осы зерттеулерді облыстық рәсімдермен байланыстырады: дипломатиялық шешім тұрғындардың жерге орналасуына тіркеу, учаске таңдау және болыстық есеп арқылы әсер етті.

1877 жылғы төтенше қабылдау мен шарттан кейінгі орналастырудың айырмасы алдын ала жасалған ортақ жоспар болмағанын байқатады. Халықаралық келіссөз бодандық мәселесін шешті; облыстық және уездік аппарат көшті тіркеп, жер бөлді. Бұл деңгейлердің міндеттері әр уақытта қабыса бермеді. Сондықтан мемлекеттік саясат нақты шешімдер мен соларды орындаған мекемелердің байланысы арқылы талданды.

Қорғаныш пен империялық мүдденің қатар жүруі. Әскери қауіптен кеткен отбасылар үшін Ресей шекарасынан өту аман қалу мен жаңа шаруашылық бастау мүмкіндігін берді. Қабылдаушы билік сол отбасыларды шекара қауіпсіздігіне, өңір шаруашылығына және болашақ салық түсіміне қатысты бағалады. Босқындарға қауіпсіздік беру ісі империяның шекаралық

және шаруашылық мүдделерімен қатар жүрді.

Бёрбанк пен Купер империялардың әртүрлі топтарға бөлек құқық пен міндет жүктегенін атап өтеді (Burbank & Cooper, 2010). Жетісуда бодандық таңдау халықты белгілі учаскеге, болысқа және есеп жүйесіне бекітумен жалғасты. Қолдағы құжаттар қауіпсіздік пен әкімшілік есептің байланысын ашады; салық салудың мерзімі мен мөлшерін анықтау үшін толық салық тізімдері қажет.

Кейбір қызметтік жазбалар егінші және көшпелі тұрғындардың айырмасын саяси бақылау мүддесіне пайдалануды ұсынды. Бұл қызметтік ұстанымның күнделікті қатынастарға қаншалық ықпал еткені жеке деректермен тексерілуі тиіс. Қазақтар мен жаңа қоныстанушылар жер жалдау, өнім айырбасы және ортақ нарық арқылы байланыс құрды (ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-к., 1-т., 37392-іс, 59-59 айн. пп.).

Ресурстарды қайта бөлу және тең емес кіріктіру. Қоныстандырудың отарлық сипаты жер мәселесінен анық көрінеді. Жаңа учаскелер қазақ қауымдары маусымдық пайдаланған кеңістіктен бөлінді. Әкімшілік тұрақты егіншілікті басқаруға қолайлы әрі өнімді деп бағалап, көшпелі жер пайдалануды шектеуге құқықтық негіз тапты. Жер тапшылығы қазақтар мен жаңа қоныстанушылар арасындағы бәсекемен шектелмеді; учаске шекарасы мен пайдалану құқығын билік белгіледі.

Китинг жер мен су жөніндегі шешімдерді табиғи жағдаймен қатар, отарлық билік тәртібі қалыптастырғанын көрсетеді (Keating, 2022). Мийманбаева мен әріптестері мемлекеттік жер қоры қағидасының Жетісуда қоныстандыруға берген құқықтық мүмкіндігін талдайды (Мийманбаева et al., 2019). Шонжы жөніндегі жазба осы жалпы үрдістің жергілікті көрінісін береді; бір құжаттың мәліметі бүкіл облысқа таратылмайды.

Ұйғырлар мен дүнгендер бұл жүйеде артықшылықты жағдайға толық ие болмады. Көптеген отбасы жаңа жерде жер тапшылығы мен кедейлік жағдайына тап болды. Орыс шаруа қоныстанушылары үшін әдебиетте көрсетілетін жер нормалары теңсіздік туралы мәселе қояды, бірақ кезеңі, құқықтық санаты мен жер сапасы нақтыланбайынша сандарды тікелей салыстыруға болмайды. Қазақ қауымдарының пайдалану кеңістігі қысқарса, жаңа қоныстанушылар шектеулі ресурспен шаруашылық құруға тиіс болды. Империялық тәртіп осы топтарға әртүрлі салмақ түсірді.

Қоныс аударушылардың таңдауы және күнделікті байланыстар. Қауым өкілдерінің жер барлауы, отбасылардың шаруашылық стратегиялары және ортақ еңбек қоныс аударушылардың өз шешімдерін қабылдағанын көрсетеді. Бұл шешімдер әскери қауіп, мүлктік шығын, белгіленген мерзім және әкімшілік рұқсат жағдайында қабылданды. Сондықтан көпші тек «ерікті» немесе тек «мәжбүрлі» деп жіктеу жеткіліксіз: шарт құқықтық таңдау ұсынғанымен, оны жүзеге асыру мүмкіндігі әр отбасының ресурсына тәуелді болды.

Көпші-қон мемлекетін қайта қарастырған зерттеулер ресми құқықты оны орындаған мекемелерден, әлеуметтік жағдайдан және тарихи кезеңнен бөліп талдауды ұсынады (Adamson et al., 2024). Петербург шарты таңдау құқығын бекітті, ал оны пайдалану отбасының мүлкіне, жол шығынына, белгіленген мерзімге және әкімшілік рұқсатқа тәуелді болды. Бұл айырма қоныс аударушылардың бастамасын да, сол бастаманы шектеген жағдайды да түсіндіреді.

Жер мен су үшін бәсеке көршілес қауымдар арасындағы қатынастың бір қыры болды. Өнім өткізу, көлік, жалдамалы еңбек және жер жалдау олардың шаруашылықтарын өзара байланыстырды. Қолдағы материал мұндай қатынастардың қалыптасу алғышарттарын көрсетеді, ал көлемі мен тұрақтылығын елді мекендер жөніндегі қосымша дерекпен тексеру қажет. Жетісудағы шекаралық қоғам бәсеке мен күнделікті ынтымақтастық қатар жүрген тең емес кеңістік ретінде қалыптасты.

Деректік шектеулер және түсіндірудің ауқымы. Зерттеудің басты шектеуі - әкімшілік құжаттардың басымдығы. Олар жер бөлу, тіркеу және болыс құруды егжей-тегжейлі көрсеткенімен, отбасылық шешімдер мен қазақ қауымдарының күнделікті тәжірибесін сирек тіркейді. Қоныстанушылар саны мен шаруашылық жағдайы жөніндегі ресми баға да есеп жүргізген мекеменің мақсатына тәуелді. Сол себепті мақала басқару рәсімдерін қалпына

келтіреді, ал барлық қатысушының тәжірибесін бірдей дәрежеде қамтымайды.

1897 жылғы санақ белгілі бір күндегі халық құрамын әкімшілік санаттармен береді, бірақ алдыңғы онжылдықтағы әр өзгерістің себебін ашпайды. Оны 1880-жылдардағы есептермен салыстырғанда аумақ, мерзім және есеп бірлігі ескерілуі тиіс. Отбасылық тізімдерді жер жоспарлары, өтініштер және даулы істермен байланыстыру бодандық таңдаудан нақты учаскеге орнығуға дейінгі жолды дәлірек қалпына келтірер еді.

Мақаланың хронологиялық шегі 1884 жылы аяқталады. Кейінгі сауда өсімі, мүліктік жіктелу және діни институттардың дамуына жаңа көші-қон толқындары мен саяси өзгерістер де әсер етті. Ұзақ мерзімді салдарды алғашқы қоныстандыру шешімдерімен байланыстыру үшін аралық кезеңнің деректері қажет.

1877-1884 жылдардағы Жетісу тәжірибесінде шекараны басқару халықты орналастыру, жерді қайта бөлу және тұрғындарды болыстық әрі салықтық есепке енгізу арқылы жүзеге асты. Қоныс аударғанда адамдардың мекенімен бірге құқықтық мәртебесі мен ресурсқа қолжетімділігі де өзгерді. Бұл қорытынды қарастырылған Жетісу деректеріне қатысты және басқа өңірлермен салыстыруға бастапқы негіз береді.

Қорытынды

Ұйғырлар мен дүнгендерді Жетісуға қоныстандыру 1877-1884 жылдары бірнеше кезеңнен өтті. 1877 жылы билік дүнген босқындарын жедел қабылдап, олардың алғашқы күнкөрісін ұйымдастырды. Петербург шартынан кейін бодандықты таңдау, отбасыларды тізімдеу, қоныс орнын барлау және тұрақты әкімшілік бірліктер құру алдыңғы орынға шықты. Екі кезеңнің құқықтық негізі, даярлығы және ресурс жағдайы бірдей болған жоқ.

Петербург шарты көшу құқығы мен қауіпсіздік кепілдігін белгіледі. Олардың іс жүзіндегі мазмұнын облыстық және уездік мекемелердің тіркеу, учаске таңдау, жерге орналастыру және болыстық есепке алу шешімдері айқындады. Жаңа қоныстарға жер бөлу қазақ қауымдарының маусымдық пайдалану кеңістігін тарылтты. Ұйғырлар мен дүнгендер де бастапқы тапшылық пен әкімшілік тәуелділік жағдайында орнықты. Мұндай теңсіздіктің негізінде ресурстар мен өкілеттіктерді әр топқа әрқалай бөлген империялық тәртіп жатты.

Әкімшілік шеңбер тар болғанымен, қауым өкілдері жер іздеу, өзара көмек және шаруашылық ұйымдастыру арқылы өз мүддесін қорғады. Зерттеудің негізгі үлесі - 1877 жылғы шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы шартқа негізделген көшті салыстырып, олардың арасындағы тіркеу, жер бөлу және болыстық басқаруға енгізу сабақтастығын ашу. Келешекте отбасылық тізімдер, жер жоспарлары, өтініштер мен сот істерін қытай және шағатай тілдеріндегі деректермен салыстыру жекелеген қоныстардың микроисториясын нақтылауға мүмкіндік береді.

Ғылыми ұсыныс ретінде келесі зерттеулер отбасылық тізімдерді жер жоспарлары, өтініштер және даулы істермен байланыстырып, қытай және шағатай тілдеріндегі деректермен салыстыруы қажет. Практикалық тұрғыдан архивтік санды жариялағанда оның мерзімі, аумағы және есеп бірлігі міндетті түрде көрсетіліп, тарихи жер пайдалану карталары қазіргі әкімшілік шекарамен теңестірілмеуі тиіс.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Зерттеу мақсатты қаржыландырусыз орындалды.

Авторлардың үлесі (CRediT). А. Ж. Тойбаев: тұжырымдау (Conceptualization), әдіснама (Methodology), зерттеу жүргізу (Investigation), деректерді жүйелеу (Data curation), формалды талдау (Formal analysis), визуализация (Visualization), бастапқы мәтінді жазу (Writing – original draft). З. Е. Қабылдинов: ғылыми жетекшілік (Supervision), валидация (Validation), ресурстар (Resources), мәтінді сыни қайта қарау және редакциялау (Writing – review & editing). Екі автор да қолжазбаның соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады және жұмыс мазмұнына жауап береді.

Мүдделер қақтығысы. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер:

Бектурганов, А. Е., Байгабатова, Н. К., & Исакова, Г. М. (2015). *Одна страна - одна судьба: Из истории формирования полиэтнического состава населения Жетысу*. Талдықорган.

Зиновьев, В. П. (2023). Межэтническое разделение труда в Семиреченской области по данным переписи 1897 г. *Вестник Томского государственного университета*, 492, 130-135.

Кабилов, М. Н. (1951). *Переселение илийских уйгур в Семиречье*. Издательство Академии наук Казахской ССР.

Мийманбаева, Ф. Н., Команджаев, А. Н., & Команджаев, Е. А. (2019). Правовые основы землевладения и землепользования переселенцев в Семиречье в конце XIX - начале XX в. *Oriental Studies*, (5), 771-786. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2019-45-5-771-786>

Моисеев, В. А. (2003). *Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.)*. АзБука.

Сборник действующих трактатов, конвенций и соглашений, заключенных Россией с другими государствами (Т. 1, с. 264-281). (1902). Министерство иностранных дел.

Сушанло, М. Я. (1971). *Дунгане: Историко-этнографический очерк*. Илим.

Тройницкий, Н. А. (Ред.). (1905). *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXV: Семиреченская область*. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-а). *Архивтік материалдар*. И-427-қ., 1-т., 10-іс, 65-п.; И-21-қ., 1-т., 700-іс, 55-58-пп.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-б). *Архивтік материалдар*. И-21-қ., 1-т., 694-іс, 69-69 айн. пп.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-с). *Архивтік материалдар*. И-44-қ., 1-т., 37392-іс, 40-41, 43, 57-59-пп.; 3739-іс, 20, 35-36-пп.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-д). *Архивтік материалдар*. И-64-қ., 1-т., 4861-іс, 22-п.

Abdukadyrov, N., Mukhazhanova, T., & Sabdenova, G. (2024). Ottoman subjects and prisoners of war in the Semirechye Oblast during the First World War. *International Journal of Asian Studies*, 21(2), 272-283. <https://doi.org/10.1017/S1479591424000032>

Adamson, F. B. (2023). Re-spatialising migration governance: From ‘multi-level’ to ‘entangled’. *International Migration*, 61(6), 3-14. <https://doi.org/10.1111/imig.13138>

Adamson, F. B., Chung, E. A., & Hollifield, J. F. (2024). Rethinking the migration state: Historicising, decolonising, and disaggregating. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(3), 559-577. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269769>

Asanova, S. (2025). The policy of the Russian Empire toward cross-border migration from Semirechye to China (1900-1910). *Connexe: Exploring Post-Communist Spaces*, 11(1), 99-114. <https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2430>

Asanova, S. A. (2020). Meanings of the Russian presence in Central Asia (on the example of Kuldja). *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*, 25(5), 64-76. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.6>

Baigabatova, N. K. (2024). Ethnogeography and number of Qazaqs in Zhetysu at the end of the 19th-beginning of the 20th centuries. *Qazaq Historical Review*, 2(2), 134-156. <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2024.2.134.156>

Bazarbaev, A. (2023). The Turkestan Statute and the reorganization of administrative divisions in Central Asia, 1886-1917: A case study of Jizzakh District. *Oriente Moderno*, 102(2), 281-300. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340287>

Billé, F., & Humphrey, C. (2021). *On the edge: Life along the Russia-China border*. Harvard University Press.

Bissebayeva, L. A., Aimbetov, B. S., Zhubanyshov, B. T., & Omarova, B. K. (2018). Features of the land policy of the Tsarist administration in Semirech'ye in the second half of XIX century. *Bylye Gody*, 49(3), 1149-1158. <https://doi.org/10.13187/bg.2018.3.1149>

Brophy, D. (2016). *Uyghur nation: Reform and revolution on the Russia-China frontier*. Harvard University Press.

Burbank, J., & Cooper, F. (2010). *Empires in world history: Power and the politics of difference*. Princeton University Press.

Hallez, X. (2022). Pratiques et structures politiques kazakhes sous la colonisation tsariste: Fait tribal et fait religieux dans la région du Semiretche (Turkestan, 1868-1917) [Kazakh political practices and structures under Tsarist colonization: Tribal and religious dynamics in Semirechye]. *Archives de sciences sociales des religions*, 199, 21-44. <https://doi.org/10.4000/assr.67054> (In French)

Hellman, L. (2022). Enslaved in Dzungaria: What an eighteenth-century crocheting instructor can teach us about overland globalisation. *Journal of Global History*, 17(3), 374-393. <https://doi.org/10.1017/S1740022821000176>

Hellman, L., & Smith, E. (2023). Borders before nations: Encounters in the Akan and Dzungar borderlands, 1450-1750. *Journal of Early Modern History*, 27(5), 418-443. <https://doi.org/10.1163/15700658-bja10054>

Hofmeister, U. (2025). Orenburg's toponymy: Staging the Russian Empire in the steppe. *Urban History*, 1-18. <https://doi.org/10.1017/S0963926825100564>

Jeong, J. H. (2023). Homeland, magnet, and refuge: Mecca in the travels and imaginaries of Chinese Muslims. *Modern Asian Studies*, 57(6), 1743-1771. <https://doi.org/10.1017/S0026749X23000148>

Karataş, Ö. (2021). 1916 Türkistan Millî Ayaklanması sırasında zorunlu göç süreci: Yedisu'dan Çin'e, Çin'den Yedisu'ya [Forced migration during the 1916 Turkestan National Uprising: From Zhetysu to China and from China to Zhetysu]. *Rusya Araştırmaları Dergisi*, 5, 59-84. <https://doi.org/10.48068/rusad.930772> (In Turkish)

Karpenko, E. V. (2025). Migration of the population from the Ili region to the Russian Empire after the Ili Crisis (based on materials from the newspaper 'Eastern Review'). *Journal of Frontier Studies*, 10(2), 106-127. <https://doi.org/10.46539/jfs.v10i2.652>

Keating, J. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001>

Khalid, A. (2021). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.

Khalid, A. (2023). Turkestan's place in the Russian Empire. *Oriente Moderno*, 102(2), 192-207. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340284>

Kim, H. (2004). *Holy war in China: The Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877*. Stanford University Press.

Kokaisl, P. (2026). Dungan ethnicity in transformation: From totalitarianism to contemporary adaptation. *Central Asian Survey*, 45(2), 186-206. <https://doi.org/10.1080/02634937.2024.2442441>

Kokaisl, P., & Hejzlarová, T. (2023). The role of ideology in creating new nations in the USSR and strengthening a centralised state: The example of the Dungans in Central Asia. *Heliyon*, 9(6), Article e16875. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e16875>

Kolesnik, E. G., Tarasov, M. G., Gergilev, D. N., & Novoseltsev, N. R. (2018). Interethnic relations in Russian Central Asia (19th-early 20th centuries). *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 11(12), 1968-1990. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0348>

Li, A. H. (2022). From alien land to inalienable parts of China: How Qing imperial possessions became the Chinese frontiers. *European Journal of International Relations*, 28(2), 237-262. <https://doi.org/10.1177/13540661221086486>

Mengiste, T. A. (2022). Intensifications of border governance and defiant migration trajectories in Ethiopia. *Geopolitics*, 27(5), 1352-1375. <https://doi.org/10.1080/14650045.2021.1874934>

Millward, J. A. (1998). *Beyond the pass: Economy, ethnicity, and empire in Qing Central Asia, 1759-1864*. Stanford University Press.

Millward, J. A. (2021). *Eurasian crossroads: A history of Xinjiang* (Rev. & updated ed.). Columbia University Press.

- Morrison, A. (2020). *The Russian conquest of Central Asia: A study in imperial expansion, 1814-1914*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139343381>
- Newby, L. J. (2005). *The empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand c. 1760-1860*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789047405597>
- Noda, J. (2010). Reconsidering the Ili Crisis: The Ili region under Russian rule (1871-1881). In M. Watanabe & J. Kubota (Eds.), *Reconceptualizing cultural and environmental change in Central Asia: An historical perspective on the future* (pp. 163-197). Research Institute for Humanity and Nature.
- Noda, J. (2016). *The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004314474>
- Paine, S. C. M. (1996). *Imperial rivals: China, Russia, and their disputed frontier*. M. E. Sharpe.
- Pasilov, B. (2023). The Russian colonial economy in Central Asia. *Oriente Moderno*, 102(2), 301-326. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340290>
- Rimsky-Korsakoff Dyer, S. (2021). Two Dungan migrations: The migrations of the Chinese Muslims from China to Russia. *East Asian History*, 44, 1-98. <https://www.eastasianhistory.org/44/two-dungans/index.html>
- Rippa, A. (2022). Imagined borderlands: Terrain, technology and trade in the making and managing of the China-Myanmar border. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 43(3), 287-308. <https://doi.org/10.1111/sjtg.12429>
- Sadiq, K., & Tsourapas, G. (2024). Labour coercion and commodification: From the British Empire to postcolonial migration states. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(3), 617-636. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269778>
- Sahlins, P. (1991). *Boundaries: The making of France and Spain in the Pyrenees*. University of California Press.
- Schluessel, E. T. (2020). *Land of strangers: The civilizing project in Qing Central Asia*. Columbia University Press.
- Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.
- Sultangalieva, G., Tuleshova, U., & Werth, P. W. (2022). Nomadic nobles: Pastoralism and privilege in the Russian Empire. *Slavic Review*, 81(1), 77-96. <https://doi.org/10.1017/slr.2022.78>
- Tagirova, A. (2023a). Defining the borderlands: Sino-Soviet border talks and the nationalities issue (1987-1991). *Nationalities Papers*, 51(2), 299-316. <https://doi.org/10.1017/nps.2022.9>
- Tagirova, A. (2023b). Post-Soviet settlement of the Sino-Soviet border: A failed attempt at a three-level game, 1991-2012. *Central Asian Survey*, 42(2), 359-382. <https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2103518>
- Teĭin, E. (2024). Disruption of pastoral nomadism: The impacts of Russian colonialism on the Kazakh Steppe during the 19th and 20th centuries. *Bilig*, 111, 29-52. <https://doi.org/10.12995/bilig.11102>
- Tleubekova, G. B. (2021). The history of the Semirechensk resettlement administration and the implementation of the colonial policy in the region. *Journal of History*, 101(2), 169-184. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v101.i2.18>
- Uderbaeva, S. K. (2023). The formation of Kazakh officialdom and its incorporation into the Russian imperial system of administration. *Oriente Moderno*, 102(2), 142-165. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340283>
- van der Straeten, J., & Obertreis, J. (2022). Technology, temporality, and the study of Central Asia: An introduction. *Central Asian Survey*, 41(2), 211-222. <https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2063795>
- Vasilyev, D. V. (2020). Kuldja under Russian rule: View of the imperial administration. *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*, 25(5), 52-63. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.5>

Vasilyev, D. V., & Asanova, S. A. (2023). Shelter for the afflicted: Migration from Xinjiang to Russia in the 1860s-1880s. *RUDN Journal of Russian History*, 22(1), 34-46. <https://doi.org/10.22363/2312-8674-2023-22-1-34-46>

Yanchenko, D. G. (2023). The Russian-Chinese borderland in the late imperial period in the context of revising trade and economic relations. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*, 68(2), 317-333. <https://doi.org/10.21638/spbu02.2023.202>

Yskak, A., & Zhumatay, G. (2025). The implementation of the imperial system of governance in Semirechye in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 30(4), 184-197. <https://doi.org/10.31489/2025hph4/184-197>

Zhang, Z., & Tsakhirmaa, S. (2022). Ethnonationalism and the changing pattern of ethnic Kazakhs' emigration from China to Kazakhstan. *China Information*, 36(3), 318-343. <https://doi.org/10.1177/0920203X221092686>

Zhao, X. (2024). Border as dispositif: Sovereignty, discipline, and governmentality at the China-Kazakhstan border. *China Perspectives*, 138, 33-44. <https://doi.org/10.4000/12fwh>

References:

Abdukadyrov, N., Mukhazhanova, T., & Sabdenova, G. (2024). Ottoman subjects and prisoners of war in the Semirechye Oblast during the First World War. *International Journal of Asian Studies*, 21(2), 272-283. <https://doi.org/10.1017/S1479591424000032>

Adamson, F. B. (2023). Re-spatialising migration governance: From 'multi-level' to 'entangled'. *International Migration*, 61(6), 3-14. <https://doi.org/10.1111/imig.13138>

Adamson, F. B., Chung, E. A., & Hollifield, J. F. (2024). Rethinking the migration state: Historicising, decolonising, and disaggregating. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(3), 559-577. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269769>

Asanova, S. (2025). The policy of the Russian Empire toward cross-border migration from Semirechye to China (1900-1910). *Connexe: Exploring Post-Communist Spaces*, 11(1), 99-114. <https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2430>

Asanova, S. A. (2020). Meanings of the Russian presence in Central Asia (on the example of Kuldja). *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*, 25(5), 64-76. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.6>

Baigabatova, N. K. (2024). Ethnogeography and number of Qazaqs in Zhetysu at the end of the 19th-beginning of the 20th centuries. *Qazaq Historical Review*, 2(2), 134-156. <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2024.2.134.156>

Bazarbaev, A. (2023). The Turkestan Statute and the reorganization of administrative divisions in Central Asia, 1886-1917: A case study of Jizzakh District. *Oriente Moderno*, 102(2), 281-300. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340287>

Bekturganov, A. E., Baigabatova, N. K., & Iskakova, G. M. (2015). *Odna strana - odna sud'ba: Iz istorii formirovaniya polietnichnogo sostava naseleniya Zhetysu [One country - one destiny: From the history of the formation of Zhetysu's multiethnic population]*. Taldykorgan. (In Russian)

Billé, F., & Humphrey, C. (2021). *On the edge: Life along the Russia-China border*. Harvard University Press.

Bissembayeva, L. A., Aimbetov, B. S., Zhubanyshov, B. T., & Omarova, B. K. (2018). Features of the land policy of the Tsarist administration in Semirech'ye in the second half of XIX century. *Bylye Gody*, 49(3), 1149-1158. <https://doi.org/10.13187/bg.2018.3.1149>

Brophy, D. (2016). *Uyghur nation: Reform and revolution on the Russia-China frontier*. Harvard University Press.

Burbank, J., & Cooper, F. (2010). *Empires in world history: Power and the politics of difference*. Princeton University Press.

Hallez, X. (2022). Pratiques et structures politiques kazakhes sous la colonisation tsariste: Fait tribal et fait religieux dans la région du Semiretche (Turkestan, 1868-1917) [Kazakh political practices and

structures under Tsarist colonization: Tribal and religious dynamics in Semirechye]. *Archives de sciences sociales des religions*, 199, 21-44. <https://doi.org/10.4000/assr.67054> (In French)

Hellman, L. (2022). Enslaved in Dzungaria: What an eighteenth-century crocheting instructor can teach us about overland globalisation. *Journal of Global History*, 17(3), 374-393. <https://doi.org/10.1017/S1740022821000176>

Hellman, L., & Smith, E. (2023). Borders before nations: Encounters in the Akan and Dzungar borderlands, 1450-1750. *Journal of Early Modern History*, 27(5), 418-443. <https://doi.org/10.1163/15700658-bja10054>

Hofmeister, U. (2025). Orenburg's toponymy: Staging the Russian Empire in the steppe. *Urban History*, 1-18. <https://doi.org/10.1017/S0963926825100564>

Jeong, J. H. (2023). Homeland, magnet, and refuge: Mecca in the travels and imaginaries of Chinese Muslims. *Modern Asian Studies*, 57(6), 1743-1771. <https://doi.org/10.1017/S0026749X23000148>

Kabirov, M. N. (1951). *Pereselenie iliyskikh uygur v Semirech'e [Resettlement of Ili Uyghurs in Semirechye]*. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. (In Russian)

Karataş, Ö. (2021). 1916 Türkistan Millî Ayaklanması sırasında zorunlu göç süreci: Yedisu'dan Çin'e, Çin'den Yedisu'ya [Forced migration during the 1916 Turkestan National Uprising: From Zhetysu to China and from China to Zhetysu]. *Rusya Araştırmaları Dergisi*, 5, 59-84. <https://doi.org/10.48068/rusad.930772> (In Turkish)

Karpenko, E. V. (2025). Migration of the population from the Ili region to the Russian Empire after the Ili Crisis (based on materials from the newspaper 'Eastern Review'). *Journal of Frontier Studies*, 10(2), 106-127. <https://doi.org/10.46539/jfs.v10i2.652>

Keating, J. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001>

Khalid, A. (2021). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.

Khalid, A. (2023). Turkestan's place in the Russian Empire. *Oriente Moderno*, 102(2), 192-207. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340284>

Kim, H. (2004). *Holy war in China: The Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877*. Stanford University Press.

Kokaisl, P. (2026). Dungan ethnicity in transformation: From totalitarianism to contemporary adaptation. *Central Asian Survey*, 45(2), 186-206. <https://doi.org/10.1080/02634937.2024.2442441>

Kokaisl, P., & Hejzlarová, T. (2023). The role of ideology in creating new nations in the USSR and strengthening a centralised state: The example of the Dungans in Central Asia. *Heliyon*, 9(6), Article e16875. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e16875>

Kolesnik, E. G., Tarasov, M. G., Gergilev, D. N., & Novoseltsev, N. R. (2018). Interethnic relations in Russian Central Asia (19th-early 20th centuries). *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 11(12), 1968-1990. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0348>

Li, A. H. (2022). From alien land to inalienable parts of China: How Qing imperial possessions became the Chinese frontiers. *European Journal of International Relations*, 28(2), 237-262. <https://doi.org/10.1177/13540661221086486>

Mengiste, T. A. (2022). Intensifications of border governance and defiant migration trajectories in Ethiopia. *Geopolitics*, 27(5), 1352-1375. <https://doi.org/10.1080/14650045.2021.1874934>

Millward, J. A. (1998). *Beyond the pass: Economy, ethnicity, and empire in Qing Central Asia, 1759-1864*. Stanford University Press.

Millward, J. A. (2021). *Eurasian crossroads: A history of Xinjiang* (Rev. & updated ed.). Columbia University Press.

Miymantbaeva, F. N., Komandzhaev, A. N., & Komandzhaev, E. A. (2019). Pravovye osnovy zemlevladieniya i zemlepol'zovaniya pereselentsev v Semirech'e v kontse XIX - nachale XX v. [Legal foundations of land ownership and land use of settlers in Semirechye in the late nineteenth and early

twentieth centuries]. *Oriental Studies*, (5), 771-786. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2019-45-5-771-786> (In Russian)

Moiseev, V. A. (2003). *Rossiia i Kitay v Tsentral'noy Azii (vtoraya polovina XIX v. - 1917 g.)* [Russia and China in Central Asia, second half of the nineteenth century-1917]. AzBuka. (In Russian)

Morrison, A. (2020). *The Russian conquest of Central Asia: A study in imperial expansion, 1814-1914*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139343381>

Newby, L. J. (2005). *The empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand c. 1760-1860*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789047405597>

Noda, J. (2010). Reconsidering the Ili Crisis: The Ili region under Russian rule (1871-1881). In M. Watanabe & J. Kubota (Eds.), *Reconceptualizing cultural and environmental change in Central Asia: An historical perspective on the future* (pp. 163-197). Research Institute for Humanity and Nature.

Noda, J. (2016). *The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004314474>

Paine, S. C. M. (1996). *Imperial rivals: China, Russia, and their disputed frontier*. M. E. Sharpe.

Pasilov, B. (2023). The Russian colonial economy in Central Asia. *Oriente Moderno*, 102(2), 301-326. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340290>

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-a). *Arkhivtik materialdar* [Archival materials]. F. I-427, Inv. 1, File 10, Fol. 65; F. I-21, Inv. 1, File 700, Fols. 55-58. (In Russian)

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-b). *Arkhivtik materialdar* [Archival materials]. F. I-21, Inv. 1, File 694, Fols. 69-69v. (In Russian)

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-c). *Arkhivtik materialdar* [Archival materials]. F. I-44, Inv. 1, File 37392, Fols. 40-41, 43, 57-59; File 3739, Fols. 20, 35-36. (In Russian)

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-d). *Arkhivtik materialdar* [Archival materials]. F. I-64, Inv. 1, File 4861, Fol. 22. (In Russian)

Rimsky-Korsakoff Dyer, S. (2021). Two Dungan migrations: The migrations of the Chinese Muslims from China to Russia. *East Asian History*, 44, 1-98. <https://www.eastasianhistory.org/44/two-dungans/index.html>

Rippa, A. (2022). Imagined borderlands: Terrain, technology and trade in the making and managing of the China-Myanmar border. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 43(3), 287-308. <https://doi.org/10.1111/sjtg.12429>

Sadiq, K., & Tsourapas, G. (2024). Labour coercion and commodification: From the British Empire to postcolonial migration states. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(3), 617-636. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269778>

Sahlins, P. (1991). *Boundaries: The making of France and Spain in the Pyrenees*. University of California Press.

Sbornik deystvuyushchikh traktatov, konventsii i soglasheniy, zaklyuchennykh Rossieyu s drugimi gosudarstvami [Collection of treaties, conventions and agreements concluded by Russia with other states] (Vol. 1, pp. 264-281). (1902). Ministry of Foreign Affairs. (In Russian)

Schluessel, E. T. (2020). *Land of strangers: The civilizing project in Qing Central Asia*. Columbia University Press.

Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.

Sultangalieva, G., Tuleshova, U., & Werth, P. W. (2022). Nomadic nobles: Pastoralism and privilege in the Russian Empire. *Slavic Review*, 81(1), 77-96. <https://doi.org/10.1017/slr.2022.78>

Sushanlo, M. Ya. (1971). *Dungane: Istoriko-etnograficheskiy ocherk* [The Dungans: A historical and ethnographic essay]. Ilim. (In Russian)

Tagirova, A. (2023a). Defining the borderlands: Sino-Soviet border talks and the nationalities issue (1987-1991). *Nationalities Papers*, 51(2), 299-316. <https://doi.org/10.1017/nps.2022.9>

Tagirova, A. (2023b). Post-Soviet settlement of the Sino-Soviet border: A failed attempt at a three-level game, 1991-2012. *Central Asian Survey*, 42(2), 359-382. <https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2103518>

Teĭin, E. (2024). Disruption of pastoral nomadism: The impacts of Russian colonialism on the Kazakh Steppe during the 19th and 20th centuries. *Bilig*, 111, 29-52. <https://doi.org/10.12995/bilig.11102>

Tleubekova, G. B. (2021). The history of the Semirechensk resettlement administration and the implementation of the colonial policy in the region. *Journal of History*, 101(2), 169-184. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v101.i2.18>

Troynitsky, N. A. (Ed.). (1905). *Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. T. LXXXV: Semirechenskaya oblast' [First general census of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXV: Semirechye Region]*. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. (In Russian)

Uderbaeva, S. K. (2023). The formation of Kazakh officialdom and its incorporation into the Russian imperial system of administration. *Oriente Moderno*, 102(2), 142-165. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340283>

van der Straeten, J., & Obertreis, J. (2022). Technology, temporality, and the study of Central Asia: An introduction. *Central Asian Survey*, 41(2), 211-222. <https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2063795>

Vasilyev, D. V. (2020). Kuldja under Russian rule: View of the imperial administration. *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*, 25(5), 52-63. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.5>

Vasilyev, D. V., & Asanova, S. A. (2023). Shelter for the afflicted: Migration from Xinjiang to Russia in the 1860s-1880s. *RUDN Journal of Russian History*, 22(1), 34-46. <https://doi.org/10.22363/2312-8674-2023-22-1-34-46>

Yanchenko, D. G. (2023). The Russian-Chinese borderland in the late imperial period in the context of revising trade and economic relations. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*, 68(2), 317-333. <https://doi.org/10.21638/spbu02.2023.202>

Yskak, A., & Zhumatay, G. (2025). The implementation of the imperial system of governance in Semirechye in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 30(4), 184-197. <https://doi.org/10.31489/2025hph4/184-197>

Zhang, Z., & Tsakhirmaa, S. (2022). Ethnonationalism and the changing pattern of ethnic Kazakhs' emigration from China to Kazakhstan. *China Information*, 36(3), 318-343. <https://doi.org/10.1177/0920203X221092686>

Zhao, X. (2024). Border as dispositif: Sovereignty, discipline, and governmentality at the China-Kazakhstan border. *China Perspectives*, 138, 33-44. <https://doi.org/10.4000/12fwh>

Zinoviev, V. P. (2023). *Mezhetnicheskoe razdelenie truda v Semirechenskoy oblasti po dannym perepisi 1897 g. [Interethnic division of labor in Semirechye Region according to the 1897 census]*.

Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 492, 130-135. (In Russian)